

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

بررسی جنبه‌های فرهنگی، زبانی – ادبی گرکان

استاد راهنما

جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر

استاد مشاور

جناب آقای دکتر جعفر مقدس

دانشجو

عاطفه طهماسبی گرکانی

اسفند ماه ۱۳۸۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقديم به اهالی

مسقط الرأس اجدادی

چکیده

گردآوری ادبیات عامیانه و مطالعه‌ی ویژگی‌های گویشی و معرفی شخصیت‌های برجسته‌ی هر گوشه از فرهنگ دیرپای این مرز و بوم، وظیفه‌ای فرهنگی و ملی است. در این راستا فرهنگ و ادبیات عامیانه و گویش روستای گرکان، از توابع استان مرکزی، که موطن اجدادید این جانب می‌باشد، مورد بررسی قرار گرفته است. البته بسیاری از واژگان و اصطلاحات این گویش در حال حاضر کاربردی ندارند و تنها در اذهان افراد سالخورده به جای مانده‌اند.

در فصل‌های چهارگانه‌ی این پایان‌نامه تلاش شده است تا ویژگی‌های زبانی، فرهنگی، قومی و ... گرکان بررسی شود و نیز برخی شخصیت‌های برجسته‌ی علمی، فرهنگی و این خطه‌ی عالم خیز معرفی شوند. در این پژوهش از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه، مشاهده و یادداشت‌برداری) استفاده شده است.

کلید واژه‌ها: گرکان، ادبیات عامیانه، گویش، فرهنگ عامیانه، شخصیت‌ها.

فهرست مطالب

۱	چکیده
۱۲	پیشگفتار
۱۵	جدول نشانه های آوایی
۱۷	مقدمه

بخش اول - کلیات

۲۵	وجه تسمیه
۲۶	موقعیت جغرافیایی
۲۸	آب و هوا
۲۸	کوهها
۳۰	چشمه ها و قنات ها
۳۱	آب آشامیدنی
۳۲	برق
۳۲	بافت گیاهی و جانوری

۳۴	پیشینه‌ی تاریخی
۳۶	مذهب
۳۷	وضعیت فرهنگی
۴۱	ساختمان‌ها و اماکن عمومی
۴۱	مساجد
۴۲	تکایا
۴۲	امامزاده‌ها و اماکن مقدس
۴۴	مدارس
۴۵	کتابخانه
۴۵	گرمابه
۴۶	آب انبار
۴۶	آسیاب
۴۷	غسالخانه
۴۸	سازمان‌های دولتی
۴۹	معماری خانه‌ها
۴۹	خانه‌های اعیانی
۵۰	خانه‌های روستایی

بخش دوم- فرهنگ و ادبیات عامیانه

الف) فرهنگ عامیانه

۵۲ خلق و خوی
۵۴ مراسم خواستگاری و ازدواج
۵۵ تولد
۵۶ مرگ
۵۸ مراسم مذهبی
۵۸ جشن‌های مذهبی
۵۸ تعزیه
۶۰ نخل گردانی
۶۰ آداب ماه رمضان
۶۲ بازی‌ها
۶۷ مراسم زمستانی
۶۷ کوسه
۶۷ یلدا
۶۸ علفه
۶۹ مراسم نوروزی
۶۹ چهارشنبه سوری

۷۰	نوروز.....
۷۰	سیزده به در
۷۱	باورهای عامیانه
۷۳	طب و طبابت.....
۷۴	خوردنی‌ها.....
۷۴	انواع نان.....
۷۴	اصطلاحات و ابزار نان پختن.....
۷۶	انواع آش
۷۸	وسایل معیشت.....
۷۸	کشاورزی.....
۷۸	آب و آبیاری.....
۷۹	مزارع.....
۸۰	اصطلاحات و ابزار کشاورزی و باغداری.....
۸۷	انواع انگور.....
۸۸	اصطلاحات و ابزار دامداری

ب) ادبیات عامه

۹۱	داستان‌ها.....
۹۵	ترانه‌ها و اشعار عامیانه.....

واژگان و عبارات استعاری - کنایی ۱۰۰

ضرب‌المثل‌ها ۱۰۵

بخش سوم - گویش

ویژگی‌های زبانی ۱۰۸

واژه‌ها ۱۱۰

ابدال ۱۷۸

تحریف ۱۸۰

تخفیف ۱۸۲

قلب ۱۸۳

بخش چهارم - شخصیت‌ها

وضعیت اجتماعی ۱۸۵

احتشام سلطان، میرزا عبدالکریم خان ۱۸۸

احمدی گرکانی، مهدی ۱۸۸

ارفع‌السلطان، میرزا محمد باقر خان ۱۸۸

سررشته دار، میرزا سعید ۱۸۸

سررشته‌دار، میرزا علی اکبر ۱۸۸

۱۸۹	سررشته‌دار گرکانی، میرزا حسن خان
۱۸۹	سرود، غلامحسین
۱۹۰	سهام لشکر، میرزا علیمحمدخان
۱۹۱	شکوری، کریم
۱۹۱	قرب، بدرالزمان
۱۹۴	قرب، جمشید
۱۹۶	قرب، ضیاءالدین
۱۹۷	قرب، عباسقلی خان
۱۹۷	قرب، عبدالجواد
۱۹۹	قرب، عبدالکریم
۲۰۳	قرب، عفت
۲۰۳	قرب، محمد
۲۰۵	قرب، محمد
۲۰۶	قرب، محمد حسین
۲۱۰	قرب، معصومه
۲۱۰	قرب، میرزا احمد
۲۱۰	قرب، میرزا محسن خان
۲۱۰	قرب، هرمز

- ۲۱۱ قریب، یحیی
- ۲۱۲ قریب گرکانی، عبدالعظیم
- ۲۲۰ قریب گرکانی، غلامحسین
- ۲۲۱ قریب مجتهد گرکانی، میرزا عبدالعظیم
- ۲۲۲ قوام لشکر، میرزا احمد
- ۲۲۲ گرکانی، اسماعیل مهرعلی
- ۲۲۲ گرکانی، امیر فریدون
- ۲۲۳ گرکانی، بهزاد
- ۲۲۴ گرکانی، توفان
- ۲۲۴ گرکانی، حسنعلی
- ۲۲۴ گرکانی، حسینعلی
- ۲۲۴ گرکانی، رجبعلی
- ۲۲۵ گرکانی، شهرام
- ۲۲۵ گرکانی، علی
- ۲۲۵ گرکانی، غلامرضا
- ۲۲۶ گرکانی، فضل الله
- ۲۲۷ گرکانی، کربلایی عمو تاجر
- ۲۲۷ گرکانی، گیتا

- ۲۳۰ گرانى ، محمدهادى
- ۲۳۰ گرانى ،ميرزا تقى خان
- ۲۳۰ گرانى، ميرزا حسن خان
- ۲۳۰ گرانى ،ميرزا حسين خان
- ۲۳۱ گرانى، ميرزا شفيح خان
- ۲۳۲ گرانى،ميرزا شورش
- ۲۳۳ گرانى، ميرزا على رضا
- ۲۳۳ گرانى، ميرزا مصطفى و گرانى، ميرزا حسين
- ۲۳۳ گرانى، ميرزا محمدتقى
- ۲۳۳ گرانى، ميرزا محمدعلى خان
- ۲۳۴ گرانى ، ميرزا مهدى خان
- ۲۳۴ مجتهد، شيخ عبدالحسين
- ۲۳۴ محسنى گرانى، احمد
- ۲۳۵ مستشار ،حسنعلى
- ۲۳۵ مستشار لشكر، ميرزا محسن
- ۲۳۵ مستوفى، احمد
- ۲۳۶ مستوفى، على
- ۲۳۶ مستوفى، فتح الله

- ۲۳۶ مستوفی، محمد جواد
- ۲۳۶ مستوفی، میرزا جعفر
- ۲۳۷ مستوفی، میرزا حبیب الله
- ۲۳۷ مستوفی، میرزا شفیع خان
- ۲۳۷ مستوفی، میرزا عبدالکریم
- ۲۳۷ مستوفی، میرزا غلامعلی
- ۲۳۸ مستوفی، میرزا محمد
- ۲۳۸ مستوفی، میرزا محمد حسین
- ۲۳۸ مستوفی، میرزا محمد خان
- ۲۳۹ مستوفی، میرزا محمد علی خان
- ۲۳۹ مستوفی، میرزا محمود خان
- ۲۳۹ مستوفی، میرزا محمود خان
- ۲۳۹ مستوفی، میرزا مصطفی خان
- ۲۴۱ مستوفی، میرزا مصطفی خان
- ۲۴۱ مستوفی، میرزا نصرالله خان
- ۲۴۱ مستوفی، میرزا یوسف خان
- ۲۴۲ مستوفی گرکانی، عبدالله
- ۲۴۵ مستوفی گرکانی، میرزا اسماعیل

۲۴۸	مستوفی گرکانی، میرزا رضا
۲۴۹	مستوفی گرکانی، میرزا محمد علی
۲۵۰	مستوفی گرکانی، میرزا محمود
۲۵۳	مستوفی گرکانی، میرزا نصرالله
۲۵۵	منشور گرکانی، م.ع
۲۵۵	منشور، حاجی محمد رضاخان
۲۵۵	ناصر لشکر، میرزا محمد علیخان
۲۵۶	نصرت‌الملک، رضاخان
۲۵۷	نتیجه گیری
		ضمایم
۲۵۹	نقشه‌ها
۲۶۱	اعلام
۲۶۹	فهرست منابع و مآخذ

پیشگفتار

فرایند جهانی شدن همراه با پیامدهای اقتصادی، جهانی شدن فرهنگ را نیز به دنبال خواهد داشت. مواد و آثار و اسناد فرهنگ مردم که تاکنون جمع‌آوری و تنظیم و تدوین نشده‌اند و مأخذی جز حافظه‌ی سالخوردگان ندارند، در خطر زوال و نابودی‌اند. گردآوری ادبیات و فرهنگ عامیانه ضرورتی است که چنانچه به تأخیر افتد، آفات بسیار به دنبال دارد.

این پایان‌نامه بر آن است که گامی هرچند کوچک در انجام این وظیفه بردارد. این پژوهش در چهار بخش تنظیم گردیده است: بخش اول به معرفی گرکان، موقعیت جغرافیایی، پیشینه‌ی تاریخی و وضعیت فرهنگی آن می‌پردازد. بخش دوم تحت عنوان فرهنگ و ادبیات عامیانه می‌باشد؛ فرهنگ عامیانه این خطه همچون مراسم خواستگاری، ازدواج، تولد، آئین مرگ، مراسم مذهبی و ملی، طب و طبابت و نیز ادبیات عامیانه که شامل تعدادی از داستان‌ها، اشعار و ترانه‌ها، تشبیهات، کنایات و ضرب‌المثل‌ها می‌باشد، مورد بررسی قرار گرفته است. بخش سوم به بررسی جنبه‌هایی از گویش رایج در گرکان و ویژگی‌های این گویش و نیز برخی واژگان مصطلح و یا متروک این منطقه تخصیص یافته است. بخش چهارم به زندگی‌نامه‌ی برخی از شخصیت‌های برجسته‌ی علمی، فرهنگی و ... این منطقه پرداخته است.

این پژوهش بر اساس روش کتابخانه‌ای برای گردآوری اطلاعات در هر بخش و روش میدانی با استفاده از دو شیوه‌ی مشاهده و یادداشت‌برداری و مصاحبه انجام گردیده است و جهت رسیدن به الگویی قابل قبول برای تنظیم مطالب، از منابع زیر استفاده شده است:

بخش ادبیات و فرهنگ عامیانه براساس کتاب‌های گذری و نظری در فرهنگ گرکان، معتقدات و آداب ایرانی، از خشت تا خشت، نیرنگستان، فرهنگ عامیانه‌ی مردم ایران، مجموعه نوشته‌های پراکنده‌ی صادق هدایت، آیین‌های گذر در ایران، جشن‌ها و آداب و معتقدات زمستان، فهرست مقالات مردم‌شناسی، گوشه‌ای از دانش‌ها و باورهای عامه در شهر قشم و کتاب کوچه بوده و در قسمت گویش، کتاب‌های مورد استفاده عبارت بودند از: راهنمای گردآوری گویش‌ها، گویش و فس و آشتیان و تفرش، واژه‌نامه‌ی بوریسه، گویش‌شناسی (ضمیمه‌ی فرهنگستان)، فرهنگ ایران زمین و گویش کهکی تفرش.

واژه‌ها و اصطلاحات زبانی به کار رفته در این متن، براساس سه کتاب واژه‌نامه‌ی بوریسه، گرکان و نیم‌نگاهی به آشتیان و نیز تحقیقات میدانی براساس گفته‌های اهالی روستا، گردآوری شده است. در تمام متن پایان نامه هنگام ارجاع واژه‌ها، برای اجتناب از تکرار، از علائم اختصاری ذیل استفاده گردیده است:

بوریسه (ب)، گرکان (گ) و نیم‌نگاهی به آشتیان (ن) و در مواردی که ارجاعی به کار نرفته است، نقل واژه و معنای آن بر اساس تحقیقات میدانی می باشد که از طریق مصاحبه با چند گویشور از ساکنان گرکان تهیه شده است.

از راهنمایی‌های استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر که با نکته‌سنجی‌ها و ظرافت نظرشان مرا در پیشبرد این رساله یاری کردند و با راهنمایی‌های ارزنده‌ی خود موجب اصلاح بسیاری از لغزش‌ها و اشتباهات شدند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم. نیز از جناب آقای دکتر مقدس که مرا در این پژوهش یاری رسانده و برای بهبود مطالب، نظرات سودمند و پرارزشی ارائه نمودند، سپاسگزارم. همچنین از جناب آقای دکتر نجف‌دری که بر اینجانب منت نهاده و داوری این رساله را برعهده گرفتند، تشکر و قدردانی می‌نمایم. از همکاری مسئول کتابخانه‌ی پژوهشگاه، آقای امیرفریار و همکاران محترم ایشان به ویژه خانم کسایی و خانم بیلباسو نهایت تشکر را دارم.

جدول نشانه‌های آوایی

صامت		مصوت	
b	ب	ā	آ
p	پ	a	ا
t	ت / ط	o	اُ
s	ث / س / ص	e	اِ
j	ج	i	ای
č	چ	u	او
h	ح / ه	aw	اَو
x	خ	ow	اُو
d	د		
z	ز / ذ / ض / ظ		
r	ر		
ž	ژ		
š	ش		
’	ع		
q	غ / ق		
k	ک		
g	گ		
l	ل		
m	م		
n	ن		
v	و		
y	ی		

نگارنده در گردآوری مطالب، خود را مرهون الطاف و کمک‌های اهالی گرکان، به ویژه

اشخاص ذیل می‌داند:

محمد احدی - ۷۸ ساله - بازنشسته

زهرا سلیمانی - ۶۹ ساله - خانه دار

احمد شکوری - ۷۶ ساله - کشاورز

محمد حسین شکوری - ۶۷ ساله - بازنشسته وزارت دارایی

ابوطالب قریب - ۸۰ ساله - بازنشسته

عظیم سلیمانی - ۵۴ ساله - کارمند بهزیستی

ابوالفضل خانی - ۷۲ ساله - کشاورز

احمد قاسمی - ۵۸ ساله - کشاورز

عباس سلیمانی - ۶۴ ساله - کشاورز

محسن داوردان - ۵۹ ساله - کشاورز

تقی مجیدی - ۴۳ ساله - کشاورز

از تمامی گویشوران و اهالی گرکان که با حوصله‌ی زیاد ساعت‌ها وقت خود را صرف مصاحبه کرده و از هیچ گونه کمکی در این راه دریغ نورزیده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم.

مقدمه

"مجموع دانستنی‌ها و معتقدات و معارف و کمالات و سنن و آداب و اقوال توده‌ی مردم که در زبان‌های اروپایی فولکلور Folklore نامیده می‌شود، در زبان فارسی مرادف است با ترکیباتی چون فرهنگ مردم، فرهنگ عامه، معلومات توده‌ی مردم، دانش عوام، فرهنگ توده، سواد عوام یا معرفت عوام و مانند این‌ها ... که اساس شناخت درست ملت‌ها و وجه تمایز قومی از قوم دیگر بوده است" (انجوی شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۸).

"فُلکلر Folklore از دو کلمه‌ی «فُلک» و «لُر» ترکیب یافته است. در زبان انگلیسی Folk به معنی مردم است و «لُر» به معنی دانش. پس فلکلر یعنی دانش مردم که در زبان فارسی به نام‌های گوناگون فرهنگ مردم، فرهنگ توده، فرهنگ عوام، فرهنگ عامه و یا توده‌شناسی نامیده شده است. فلکلر عبارتست از علم سنن، مراسم، معتقدات، آداب و رسوم، افسانه‌ها، ترانه‌ها و ادبیات مردم یک سرزمین و به معنی گسترده‌تر تمام افسانه‌ها و ترانه‌ها و آداب و سنن یک قوم و یا یک سرزمین را در بر می‌گیرد، اعم از عامیانه و عالمانه... " (ماسه، ۱۳۵۵: ج ۱، ۲۷).

"نخستین بار آمبرواز مورتن Ambroise Morton در ۱۸۸۵ میلادی آثار باستان و ادبیات توده را Folk-lore نامید" (هدایت، ۱۳۴۴: ۴۴۸).

"اگرچه به درستی نمی‌توان تاریخ دقیقی برای پیدایش فرهنگ عامیانه و آداب و رسوم، آیین‌ها و مراسم ملی، مذهبی، اجتماعی در نظر گرفت و ادوار تغییر و تحول آن را طبقه‌بندی و زمان‌بندی و به‌طور صریح ابراز کرد که فرهنگ عامه اول بار در بین

کدام قوم بر بار نشسته و هسته‌های اولیه‌ی فرهنگ مردمی و به اصطلاح علمی‌تر و جامع‌تر، فولکلور به چه زبانی شکل گرفته است، به نظر می‌رسد سابقه‌ی این کار با تاریخ اجتماعی بشر بر روی کره خاکی ملازمت دارد؛ چرا که انسان از آغاز حیات تاریخی خود، اسیر غم‌ها، شادی‌ها، خوشی‌ها، ناملایمات و فراز و نشیب‌های مختلف زندگی بوده است و هست. نبود کتاب و آثار مکتوب در آن گذشته‌های دور، نمی‌تواند دلیلی باشد که ادبیات شفاهی دیرینه‌ی تاریخ نباشد و ما امروزه حال و هوای دوران پیشین را پیش‌رو نداشته باشیم، زیرا به گواه اسطوره و تاریخ- به ویژه در سرزمین‌های شرقی- از سپیده‌دمان تاریخ، عواطف و احساسات و عملکردهای مختلف مردم در عرصه‌های مختلف زندگی و در دست و پنجه نرم کردن آنان با عناصر طبیعت در منابع بازتاب داشته است. با ملاحظه‌ی این باورداشت‌ها و آیین‌هایی که سینه به سینه و از نسلی به نسل دیگر یا از ناحیه‌ای به ناحیه‌ی دیگر انتقال یافته است، به این نتیجه می‌رسیم که ریشه و هویت تاریخی و اصالت ما در گرو شناخت هرچه بیشتر این اعتقادات و باورداشت‌ها است ... این‌گونه ادبیات که با اولین جرقه‌های ذوقی انسان‌های اولیه و برخورد با طبیعت در جهات گوناگونش پدید آمده، سرشار از مقوله‌های ناب آیینی و عادات و رسوم اجتماعی و باورداشت‌های فرهنگی است" (رادفر، ۱۳۸۴: ۶۶).

"برخی از بخش‌های ادبیات فولکلور می‌توانند به عنوان ابزاری در به دست آوردن تاریخ ادبیات مورد استفاده قرار گیرند. چرا که حکایات و لطایف بسیاری درباره‌ی برخی از شخصیت‌های ادبی نظیر فردوسی، ناصر خسرو، مشفق، نوایی و دیگران در

ادبیات فولکلور وجود دارد. جایگاه ادبیات فولکلور به عنوان سند تاریخی و تقریر

وجدان ملی جوامع بشری شایان توجه است." (سیپک، ۱۳۸۴: ۱۴)

"در کار بررسی و گردآوری فرهنگ عامه باید همه‌ی شکل‌ها و صورت‌ها و مقولات

فرهنگی فعال و غیرفعال، با معنا و بی‌معنا را در نظر گرفت: ۱- صورت‌های کهن و سستی

عناصر فرهنگی بازمانده از گذشته و گذشتگان در خاطره‌ها و سینه‌ها؛ ۲- صورت‌های تغییر و

تحول یافته و همساز گشته با انگاره‌های رفتاری امروز مردم؛ ۳- صورت‌های تازه پدید آمده و

بدیع در شبکه‌ی مناسبات اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی جامعه‌های کنونی؛ ۴- صورت‌های

بازمانده از گذشته هنوز فعال و کارآمد در زندگی و جامعه... " (بلوک باشی، ۱۳۷۲: ۱۲)

امروزه فلکلر توسعه‌ی شگفت‌آوری به هم رسانیده، ابتدا محققین فلکلر فقط ادبیات

توده مانند قصه‌ها، افسانه‌ها آوازها، ترانه‌ها، مثل‌ها، معماها، متلک‌ها و غیره را

جست‌وجو می‌کردند. کم‌کم تمام سنت‌هایی که افواهاً آموخته می‌شود و آنچه مردمان

در زندگی خارج از دبستان فرا می‌گیرند، جزو آن گردید. چندی بعد

جست‌وجوکنندگان اعتقادات و اوهام، پیشگویی راجع به وقت، نجوم، تاریخ طبیعی،

طب و آنچه دانش توده نامیده می‌شد، مانند گاهنامه، سنگ‌شناسی، گیاه‌شناسی،

جانورشناسی و داروهای را که عوام به‌کار می‌برند به این علم افزودند. سپس

اعتقادات و رسوم که وابسته به هریک از مراحل گوناگون زندگی مانند تولد، بچگی،

جوانی، زناشوئی، پیری، مراسم سوگواری، جشن‌های ملی و مذهبی و عاداتی که

مربوط به زندگی عمومی می‌شود، از جمله تمام پیشه‌ها و فنون توده، جزو این علم به

شمار آمد، زیرا هر پیشه‌ای ترانه‌ها و اوهام و اعتقادات مربوط دارد، مثلاً فلکلر شکار